

Увод в езиковедението. Помагало за студентите филолози.
Мони Алмалех, Живко Бояджиев, Моско Москов. Съставител М. Алмалех.
Книгоиздателска къща "Труд" 2000, София, 103 с. ISBN:954-528-157-x

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ ПРИ ВИДА НА ГЛАГОЛА

Мони Алмалех

Първоначалното объркване за това, що е свършен вид на глагола и що е минало свършено време не трябва да затормозява. Категорията вид в българския език днес е твърде абстрактна, преплетена с различните групи глаголи и отделена от категорията време. В същото време фактът, че “(...) в другите славянски езици формата на сегашно време на свършения вид означава бъдеще време: рус. *прииду* `ще дойда`, *напишу* `ще напиша`(...)” [Андрейчин, 1978, с. 162] показва естествеността на връзката време – вид. Затова навлизаните в материята не правят груба грешка като не си спомнят и не различават добре `свършен вид` от `минало свършено време`, `несвършен вид` от `минало несвършено време`.

Видът на глагола може да се промени като към един корен се добавят представки и наставки.

Преди да посоча моделите за преобразуване от единия в другия вид, трябва да уточня „какво беше свършен и несвършен вид на глагола?”. Не приличат ли на някакви “роднини” на минало свършено и минало несвършено време? Затова добре е първо да си спомним дефинициите за едното и за другото.

“Глаголите от несвършен вид изказват действието в неговото последователно извършване. (...) Такива глаголи можем да изразим нагледно със стрелка (= развиващ се процес) →.” [Андрейчин, 1978, с.162]

“Глаголите от свършен вид изказват действието изцяло (в цялото му извършване). (...) Такива глаголи можем да изобразим с окръжност (=завършена цялост) ○.” [Андрейчин, 1978, с.162]

“Минало несвършено време означава минало действие, което се представя като незавършено в момента, за който се говори.” [Андрейчин, 1978, с.194]

“Минало свършено време означава действие, обхванато в цялата продължителност на своето траене, направо от гледна точка на момента на

говоренето.” [Андрейчин, 1978, с.190]

Трябва да се подчертае научната издържаност на тия дефиниции, в които разликите внимателно са дефинирани. Тия дефиниции обаче могат да бъдат трудни за възпроизвеждане от първокурсник. Практиката показва, че са нужни допълнителни опори, за да се разбере от мнозинството в аудиторията разликата между свършен вид и свършеното, минало, време.

Първият практически съвет е никога да не търсим вида на глагола в някоя форма за минало време на глагола. Видът на глагола търсим в сегашно време, защото там не може да настъпи объркване с категорията време. У Андрейчин това също е посочено в една категорично ясна форма - “Видът на глагола определя действието откъм неговата вътрешна завършеност или незавършеност независимо от неговото място във времето.” [Андрейчин, 1978, с.162] Макар и ясно категорична тая дефиниция също може да извика неясноти за първокурсника, който вече си спомни за това, що е съществително и що е подлог. Затова още веднаж практическият съвет видът се търси в сегашно време на глагола.

Втора важна информация тук е, че в български език имаме глаголи, които не са образувани нито с представки, нито с наставки, нито с двете едновременно. Такива са множество глаголи - *вървя, пиша, чета, спя, ходя, ям, тичам, уча, крепна, мръзна, мекна* и т.н. Огромното мнозинство от тия глаголи са от несвършен вид. Нека условно ги обединим с един символ - ‘у’, а множеството от представки в български език със символа ‘х’.

1. ‘у’ - несвършен вид: , *вървя, седя, ходя, пиша, чета, работя, ям, готвя, спя, тичам, карам, уча, крепна, мръзна, мекна, топя, топля, гнездя, летя, мисля, съдя, кова, режа, мачкам, тормозя, строя, правя, руша, градя, пея, копая, дълбая, раждам, пилея* и много др.

1.а. ‘у’ - свършен вид: *купя, платя, хвърля, реша, скоча, кача, сетя се, пратя, лиша, родя*. Има **неголям** брой глаголи, влизащи под същата формула-модел ‘у’, които обаче са от свършен вид. Те са едва около петдесетина: *купя, платя, хвърля, реша, скоча, кача, сетя се, пратя, лиша* и пр. Употребата на глаголите от формулката ‘у’, които са от свършен вид често се реализира в ‘да форми’ (инфинитив) или възвратно - *купя си, платя си, сетя се*. Това е доказателство за екзотичността на свършения вид при тази формула-модел (без представки, без наставки, без двете).

Как от глаголите от масовия случай - **несвършен вид от типа ‘у’** - можем да получим глаголи от свършен вид? Обичайната процедура е към глаголите ‘у’ да прибавим представка: *про-пиша, под-пиша, из-пиша, до-чета, из-чета, на-ям (се), про-ходя, до-ям, из-ям, до-тичам, по-тичам, на-уча, про-уча, из-уча, из-мръзна, из-тръпна, о-мекна*. Нека да обозначим множеството от представки в български език със символа ‘х’. Тогава имаме следното, най-масово положение:

2. `ху` - свършен вид.

При тази формула за възможни по-рядко срещани случаи:

2.а. `ху` - несвършен вид. Възможни са и такива случаи *из-дебна, из-плакна, про-шепна, из-мръзна, у-крепна, о-мекна* и др., където *-н* е от корена, а не е от наставката *-на*, изразяваща еднократност (*кихна*).

3. `хуз` - несвършен вид. Нека множеството от наставки обозначим със символа `z`. Тогава получаваме формула-модел на глаголи от несвършен вид - `хуз`.

Може ли да продължим да променяме масовото `ху`-свършен вид и да получим отново глагол от несвършен вид? - Да. Как става това? Към `ху` се добавят наставки - *ва, -вам, -явам, -ам, -авам, -ждам*. Получените глаголи отново са от несвършен вид: *дописвам, изписвам, подписвам, наяждам (се), прохождам, изяждам, разхождам (се), дотичвам, научавам, проучвам, изучавам, доизучвам, доживявам, исичам, изгарям, улавям*. Следователно тук е налице един често ползван словообразователен модел - `хуз` - несвършен вид:

4. `уз` - свършен вид.

Такива са *кихам - кихна, махам - махва, пипам - пипна, плюя - плюна, плювна, плувам - плувна*. Еднократността на действието тук е очевидна и има множество употреби с `да` форма: *хапна, да хапна, мигна, да мигна, кихна, да кихна, да пипна* и др. Наставката (`z`) е *-на*.

Към тази формула спадат и образуваните с наставки от петдесетината глаголи от формулата `у`-свършен вид: *купувам, сещам се, решавам, плащам*. Характерно за веригите, започващи от `у`-свършен вид обаче е известна разколебаност на вида и възможна контекстна зависимост, напр. *Плащам и (си) заминавам., Купувам само от този магазин., Решавам проблемите както и колкото мога..* където *плащам, купувам, решавам* може да се тълкуват като от свършен вид. Очевидно е, че наложените от контекста значения са или генерични, или за регулярно многократно действие.

Към `уз`-свършен вид се отнасят и глаголи, образувани с чуждите наставки *-сам, -дисам*, добавени към имена - *боядисам, ядосам, калайдисам*.

При някои корени на различните глаголи (не при всички) е възможно да работят двата модела-формули за смяна на вида, т.е. да има един и същ краен резултат - свършен вид: от *кимам* (от типа `у`) - `уз`-свършен вид *кимна*, но и `ху`-свършен вид *локима*. Виждаме обаче, че наставките, бидейки “афикси с комбинирано значение” (“двуфункционални”) променяйки вида, произвеждат нови лексеми, нови глаголи.

5. `хуз` - свършен вид.

Такъв модел е екзотичен за веригата от/върху един корен с начална фаза `у`-несвършен вид: *несвършен (у)-свършен (ху или уз)- несвършен-`хуз`*”,

която е най-често срещаната. Все пак обаче в тази верига е възможно да има случай 5.: *намигна, похапна, заплювам (си)*. Тия глаголи са напълно съвременни. Към този модел могат да се прибавят някои възрожденски или диалектни варианти на посочените вече глаголи *покашлювам (се), намигнува*, където свършеният вид става ясен от контекста.

Следователно, рядко, но е възможно, формулата `хуз` да е модел на глаголи и от свършен вид. Често свършеният вид при тази формула обслужва не промяната на вида, а добавяне на смисъл за умалителност към еднократността на действието от изходния глагол с модел `уз`.

Ярко доказателство за словообразователната функция на афиксите за смяна на вида е веригата: *да мина̀помина (се)̀поминува(м)*, заедно с *минавам*. Жаргонно-преносното значение *минавам (някого или себе си)* загубвам нещо, пропускам нещо` няма пряко отношение към словообразуването.

Представките и наставките, които променят вида на глагола се наричат афикси с комбинирано значение (терминът е на Ж.Бояджиев), защото те съвместяват две функции да променят граматичния облик и категория, от една страна, а от друга страна те променят и значението на изходния глагол. Въпросът за видовете афикси, строежа на думата, корен и основа е въпрос от равнището на морфологията, имащ отношение пряко и към словообразуването.

ОБОБЩЕНА КАРТИНА НА НАЙ-ЧЕСТИТЕ СЛУЧАИ:

1) `у`-несвършен вид: *ям, ходя, пиша, чета, говоря, спя, мисля, викам, кихам, махам* и пр.

2) `ху`-свършен вид: *разходя (се), допиша, разпиша, прочета, дочета, изчета, дочета, поговоря, поспя, доспя (си), помисля, размисля, наговоря*;

3) `хуз`-несвършен вид: *разхождам (се), дописвам, разписвам, преписвам, доспивам (си), размишлявам* и пр.;

4) `уз`-свършен вид: *кихна, викна, махна*.

ОБОБЩЕНА КАРТИНА НА ПО-РЕДКИТЕ СЛУЧАИ:

1) `у`-свършен вид: *купя, платя, хвърля реша, скоча, кача, сетя су, пратя, лиша* и др.

2) `уз`-несвършен вид: *издебна, прошепна, измръзна, укрепна, омекна, купувам, сецам се, решавам, плащам*.

3) `хуз`-свършен вид: *намигна, кихна, похапна*.

4) `ху`-несвършен вид: *доплата, пререша*.

За любителите на традицията тук ще посоча цитат от Ал.Теодорв-

Балан. Това български езиковед, оставил ни ред изследвания от всички области на езикознанието - диалектология, история на езика, граматика на съвременния български език, високотеоретични постановки. Недостатък на Теодоров-Балан си остава “особитата” терминология, която може да затрудни немотивирани и начинаещите. По въпроса за вида на глагола и дефинициите той, както по много други въпроси, има особено точни и стойностни наблюдения, които нищо не може да замести.

“4. а) Т р а я т н и и к р а т н и г л а г о л и. Между глаголите *падам* и *падна* няма разлика откъм к а ч е с т в о т о на вършене: то е н е п р е х о д н о; ала има разлика откъм к о л и ч е с т в о т о на вършене: то е - при *падам* вършене без пресеклици във времето, ако ще би и с пресеклици в движението, т р а е е равно, н е о г р а н и ч е - н о, цяло; а в *падна* то е вършене, о г р а н и ч е н о между едно начало и един край, през своя миг време прекратено, к р а т к о, или в движението си пресечено за е д и н път, е д н о к р а т н о. По това наричаме едни глаголи т р а я т н и (v. durativa), а другите к р а т н и (v. momentana): *викам, купувам, седя* са глаголи траятни, а *викна, купя, седна* са глаголи кратни.

4.б) Между траятни и кратни глаголи се отваря място още за такива, чието вършене е кратко в р е д и ц а мигове: а в тая редица то се п о в т а р я, та е кратко траятно: *нападна* е кратен глагол, изказан за един миг време; обаче *нападам* повтаря кратното вършене в повечето мигове, ч е с т о. Такива глаголи се казват м н о г о к р а т н и (v. iterativa), или у ч е с т е н и (v. frequentativa).

5. Прието е траятните глаголи да се наричат н е с в ъ р ш е н и, от несвършен вид (v. imperfectiva), а кратните глаголи с в ъ р ш е н и, от несвършен вид (v. perfectiva). *Върна се (...)* *седна (...)* е реч с глаголи кратни, с в ъ р ш е н и; а *връщам се (...)* *сядам (...)* и *се замислям* е реч с глаголи траятни, н е с в ъ р ш е н и, и заедно с това м н о г о к р а т н и.

Тая страна на глаголното значение се казва в науката а с п е к т (лат. aspectus = г л е д, и з г л е д, л и к); свършен вид или лик показва и з х о д на вършенето, а несвършен вид или лик показва само т е ч е н и е на вършенето. (...)

П р е д л о з и, като представки за производства на глаголи, докарват със своето значение найважни особености, като изтъкват напр. п о ч е т ъ к на вършене, п р о д ъ л ж е н и е, у ч е с т е н и е, у м а л е н и е, с п и р к а, п о в т о р к а, д о в ъ р ш е к и пр. (...) При такива производства участва и обглас в коренната сричка и преглас (...)” [Теодоров-Балан, 1940, 161-163]

Посветеният душевно на филологическите занимания ще открие зад “особитата” терминология на Ал. Теодоров-Балан дълбочината и точността на висш научен разум и ще научи за истината за даден езиков обект, какъвто е в този случай видът на глагола в съвременния български език. (Бел. състав.:

Правописът е осъвременен, както и незначителни, гримиращи, промени на облиците на отделни думи и отделни словореди.)

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, 1978: Л.Андрейчин. Основна българска граматика. Наука и изкуство, София.

Ж. Бояджиев, 1996: Ж. Бояджиев. Увод в езикознанието. Христо Г. Данов, Пловдив.

Дуриданов, 1978: Вл. Георгиев, И.Дуриданов, Езикознание. Наука и изкуство, София.

Москов, 1982: М. Москов. Езикознание, Наука и изкуство, София.

Стойнов, 1964: Ст. Стойнов. Граматика на българския книжовен език. Наука и изкуство, София.

Теодоров-Балан, 1940: Ал. Теодоров-Балан. Нова българска граматика. Книгоиздателство Т.Ф.Чипев, София.

